

УДК 811.112.2 - 112'373.7
**ПРОЦЕСИ УТВОРЕННЯ КОМПЛЕКСНИХ ЗНАКІВ
НЕІДІОМАТИЧНОГО ТИПУ З ОДНИМ ДЕСЕМАНТИЗОВАНИМ
КОМПОНЕНТОМ
(НА МАТЕРІАЛІ ДАВНЬОВЕРХНЬОНІМЕЦЬКОГО ТА
СЕРЕДНЬОВЕРХНЬОНІМЕЦЬКОГО ПЕРІОДІВ)**

У статті неідиоматичні усталені словосполучення давньовірхньонімецького та середньовірхньонімецького періодів розглядаються як модельовані комплексні знаки, тобто складені, об'єднуючі в одну структуру кілька готових знаків мови, утворення яких залежить від різного роду семантичних трансформацій.

Ключові слова: модель, комплексний знак, десемантизований компонент.

Неідиоматичні комплексні знаки з одним десемантизованим компонентом у давньовірхньонімецькому (двн.) і середньовірхньонімецькому (свн.) періодах представлені:

1. Неідиоматичними усталеними дієслівними словосполученнями (далі УДС), що не мають корелятивних дієслів. УДС даної групи представлені у двн. і свн. періодах наступними моделями:

- „(артикль) + іменник + дієслово” (*chouftrîban, Wirtschaft enphahen, Herberge haben, wouwe(n) gewinnen, tage vertriben, reht bieten, einen schadenhaft tuon, einen wunt tuon, die widerfart tuon* та ін.),

- „прийменник + (артикль) + іменник + дієслово” (*in unmaht werden, zi êron tuon, an ein lougen bringen, zem opfer gên, zu ende bringen, ze sorgen tuon, von allen sinen rehten (ge)fallen* та ін.),

- „прикметник + дієслово” (*ungesunt machen, kranc machen, sich untertênic geben, sich schuldic geben, rîch geben, gewaltec tuon, trûric machen* та ін.),

- „прислівник + дієслово” (*ferro tuon, ubelo quedan* та ін.).

2. Неідиоматичними усталеними дієслівними словосполученнями та їхніми корелятивними дієсловами (*angusten — in angest bringen / gigangan / queman, zi angusti irgangen; arbeiten - arbeit habên, in arbeits queman; forhten - in forhtunbringen / queman / wenten, forhtun habên / eigan; gilouben ze giloubo bringen, gilouba geban / habên / tuon* та ін.).

3. Неідиоматичними складними словами (*betoman, boimwerctman, spiloman, zimberman, koufman, reitman, hantwêrcman, kristenman; koufwîp, dionesttwîp, lantwîp, eigenwîp, dorfwîp, kamerwib, genewîp* та ін.)

Неідиоматичні комплексні знаки, представлені в даних групах, поєднує загальна семантична ознака, а саме, наявність у їхній структурі одного десемантизованого компонента: в УДС це семантично знебарвлене дієслово або формалізований дієслівний компонент [Чернышева 1970: 70], у складних словах - перший або другий семантично знебарвлений компонент (частіше синсемантичний іменник або прикметник, рідше синсемантичне дієслово як другий частотний компонент у складних дієсловах). У рамках даного дослідження ми

вважаємо правомірним провести паралель між синсемантичними компонентами в складі композитів і дієсловами широкої семантики або формалізованими дієслівними компонентами у складі УДС, тому що вони за своєю суттю характеризуються недостатністю лексичного (семантичного) змісту одного з компонентів нарізнооформлених комплексних знаків (у даному випадку фразеологізмів).

Для усіх вище названих комплексних знаків з одним десемантизованим компонентом характерною є серійність утворень, що можлива на основі потворного семантичного перетворення одного з компонентів: стосовно до УДС мова йде про розширення значення дієслівного компонента, що у свою чергу сполучається з цілим рядом іменних компонентів (як правило іменником із конкретною або абстрактною семантикою), що зближає вище названі комплексні знаки із фразеологізмами. Наприклад, двн. дієслово *bringen*: *geba bringen, in angst bringen, lop bringen, minna bringen, ze nihte bringen*; свн. дієслово *verliesen*: *hulde verliesen, saelde verliesen, lîp und all die sinne verliesen, die triuwe verliesen, minne verliesen*. У подібних дієслівно-іменних сполученнях дієслово лише виражає певні категоріальні значення: дія (*tuon, machen, pflegen, trîben, schaffen, frumen, begên, heben*), стан (*sîn, stên/stân, sitzen, ligen*), володіння (*haben, tragen, halten, liden*), придбання (*nemen, gewinnen, erwerben, enphahen, finden, behalten, bekommen*), приведення в стан (*bringen, heben, setzen, legen, zerbrechen, kêren, anlegen*), перехід у стан (*gên / gân, komen, werden, fallen, faren*).

Сутність серійного утворення складних слів неідіоматичного типу полягає в створенні рядів композитів, що мають один однаковий конституент (перший або другий) і утворюють певну єдність. Серійна аналогія діє на основі моделі утворення композитів, номінативним центром якої є здебільшого синсемантичні іменники. Такі іменники, утворюючи серію і стаючи, таким чином, центром номінації, у силу недостатності свого лексичного змісту вимагають обов'язкових пояснень, значеннєвих доповнень, які у німецькій мові можуть бути виражені першими конституентами композитів. Наприклад, двн. і свн. іменник *man* як другий компонент складних іменників граматизується й лише вказує на те, що *man* — це особа чоловічої статі: *betoman, boimwerctman, spiloman, zimberman, koufman, reitman castluaman, thionōstman, vrîman, eigenman, hûsman, lantman, hantwërcman, ambahtman, kristenman, gademman*.

У лінгвістичній літературі подібні синсемантичні іменники відносять у сучасній німецькій мові до напівафіксів (напівпрефікси й напівсуфікси). Критерії виділення напівпрефіксів і напівсуфіксів (або синсемантичних іменників), розроблені для сучасної німецької мови, стосовно до діахронічного дослідження виглядають таким чином:

- їхній формальний і етимологічний збіг з основами вільно функціонуючих у мові слів (наприклад, *-wërc* у складі двн. і свн. композитів *hantwërc, ewërc, erzwërc, goltwërc, skalchwerch* відбиває повний спектр значень *wërc* у вільному вжитку „Werk, Tat, Handlung, Geschäft, Arbeit“ [Lexer 1956: 314]);
- зрушення значення в порівнянні зі значенням цих основ (в окремих

випадках аж до омонімії) і, у той же час, стандартизація нового (лексико-категоріального) значення при вживанні даних елементів як словотворчих засобів. Такий, наприклад, напівсуфікс іменників двн. і свн. *-knēht* [Lexer 1956: 111] із декількома видами лексико-категоріального значення — осіб за родом занять, наприклад, *küchenknēht*, *koufknēht*, *lantknēht*, осіб за соціальною приналежністю, наприклад, *eigenknēht* (порівн. також *arme knehte* „Leibeigene“) і осіб – носіїв позитивних якостей, наприклад, *guot knēht* як похвала для чесної людини, людини честі, що у свою чергу обумовило вживання *guot knēht* як титул. Зрушення значення в синсемантичних компонентах у порівнянні з опорним словом може бути більш і менш значним, що видно з прикладів;

- їхня семантична подібність із відповідним словом при більшому або меншому ступені переосмислення (наприклад, свн. *vrouwe* у вільному вживанні має значення „Herrin, Gebieterin, Geliebte“ у звертанні і як титул перед власними іменами [Lexer 1956: 300], порівн. також *unser vrouwe Maria*, *heilige vrouwen* „Nonnen“, і свн. *-vrouwe* як другий компонент композитів для позначення осіб жіночої статі шляхетного походження: *jungfrouwa*. Але вже у свн. період відбувається погіршення значення *vrouwe* у вільному вживанні: *die gemeinen vrouwen* „Huren“, у складі складних слів компонент *vrouwe* має нейтральне значення: *koufvrouwe*, *burcfruowe*, *lantvrouwe*, про що свідчить уживання даних композитів у літературних пам'ятках Середньовіччя;

- більша або менша серійність - уживання не в одному, а в декількох складних словах. У даній роботі розглядаються другі елементи складних слів, якщо вони зафіксовані в складі від двох-трьох композитів до великих серій, незалежно від їхньої продуктивності або непродуктивності, частотності або нечастотності у двн. і свн. періоди (наприклад, *-man* як другий синсемантичний компонент складних іменників є центром номінації численної серії (див. вище, усього для двн. і свн. періодів зафіксовано 16 композитів із даним компонентом) на відміну від *-gesinde*, де серія складається з 3 композитів: *kôrgesinde*, *lantgesinde*, *hovegesinde*).

Слід зазначити, що склад синсемантичних компонентів не гомогенний і не безперечний. Одні з них за значенням ближче до вільних лексем (наприклад, напівсуфікси зі значенням осіб *-thiot* / *-diet*, *-man* (*-Hute*), *-volc*, *-wîp*, *-vrouwe*, *-maget*, *-meit*, *-diu* / *-dierne*, *-meister*, *-knabe*, *-knēht*, *-holt*, *-schalk*, *-hërre*, *-vürste*, *-künic* та ін.), інші майже або навіть цілком омонімічні відповідним їм словам (наприклад, підсилювальні синсемантичні компоненти *lieht-*, *blut-*, *bor-* і т.д.). Навіть той самий елемент може в одних випадках бути семантично ближче вільним лексемам, в інших далі відходити від них (що є характерним як для синхронії, так і для діахронії), порівн. наприклад: *stocbrunne* „Röhrbrunne“, де *stoc-* має значення „паля, труба“, *stocvisch* „gedörter Kabeljau“, де *stoc* - „гілка, ціпок“, а значення композита в цілому варто трактувати як „в'ялена, сушена на гілці / ціпку тріска“, пізніше перший компонент *stocvisch* (за аналогією з *stocktaub*, *stocksteyf*, *stockdum*, де перший десемантизований компонент є не іменним, а дієслівним від *stocken* „nicht weiterkommen“ і служить лише для посилення негативних характеристик

людини) піддався десемантизації, що спричинило й зміну семантики всього композита в цілому: *stocvisch* „дуже дурна людина, тупиця”.

Іменні напівпрефікси, що включають елементи-основи повнозначних частин мови, не мають багатозначності й групуються за деякими семантичними категоріями, здебільшого виражаючи узагальнену ознаку посилення: *alt(er)-*, *blic-*, *bërc-*, *blut-*, *hoh-*, *bleich-*, *ëben-* та ін. Наприклад, *altman*, *althërre*, *altmüede*, *altgris*, *bleichsal* „schmutzig blass“, де *-sal* має значення „dunkelfarbig“, *pleichcruoni* „helles Grün“, *ëbensâze* „der gleichen Sitz, gleichen Rang hat“, *bluotrot*, *hohsang*, *hohsangōn* та ін. Зустрічаються також напівпрефікси зі значенням негативності: *affe(n)-*, *ber(eri)-*, *bûre(n)-*, *esel-*, *hurren-* та ін. Наприклад, *affenspil*, *hurrensun*, *bûrman*, *bûrmeister*, *bûrsame* та ін.

Напівсуфікси є в іменників і прислівників. Напівсуфікси прикметників відрізняються обмеженістю семантичних категорій, що виражаються ними. До них відносяться елементи, що позначають:

- наявність, достаток (*-haftig*, *-mahtlg*, *-vest*, *-habelich*, *-rîch*): *borefilo*, *ëbenrîche*;
- недостатність, навіть повну відсутність чого-небудь (*-arm*): *edelarm*, *hûsarm*, *hûsarme*, *wërltarm*;
- відповідність, здатність, цінність (*-fertig*, *-gërne*): *lobogerne*.

Напівсуфікси прислівників в основному позначають напрямок (*-ferro*, *-hont*, наприклад, *boreferro*, *oberhant*) або різного роду причинно-модальні відносини (*-halp*, наприклад, *liebehalb* та ін.).

Найбільш численні й семантично різноманітні напівсуфікси іменників. З їхньою допомогою виражається ряд широких категорій:

- особи (*-man*, *-volk*, *-herre*, *-fater*, *-vürste*, *-schalk*, *-knëht* та ін., від власних іменників у двн. і свн. періоди напівсуфікси іменників не зафіксовано): *eigenknëht*, *bûknëht*, *lantknëht*, *küchenknëht*, *hushërro*, *halshërre*, *lantherre*, *kôrhërre*, *koufschalc*, *kurzenschalc*, *amptman*, *eigenman*, *gademman*, *kristenman*, *ackerman*, *zimbermann*, *reitman*;
- збірності (*-geschir*, *-gerüste*, *-gesinde*, *-gesmîde*, *-getât*, *-eunni*): *fisechunni*, *mankunni*, *kôrgesinde*, *lantgesinde*, *hovegesinde*, *huntgesinde*;
- абстрактності понять (*-muot*, *-klage*, *-nôt*, *-rittwe*, *-ruom*, *-wê* та ін.): *uuidarmuati*, *wêklage*, *wênôt*;
- вони додають іменникам також інші категоріальні значення, наприклад, одиничності (*-teil*, *-mal*): *bûmâl*, *goltmâl*, *hungermâl* і т.д.

Клас синсемантичних слів у німецькій мові не залишається незмінним у кількісному відношенні. Деякі слова, що пережили семантичне зрушення, придбали синсемантичні лексико-семантичні варіанти й активно беруть участь у композитотворенні. Звертання до аналогії при утворенні композитів допомагає розкрити конкретні динамічні механізми словотворчих процесів. У діахронії спостерігається чисельне збільшення не тільки синсемантичних компонентів у композитотворенні, але й збільшення кількості дієслів широкої семантики (або формалізованих дієслівних компонентів) [Рахманова 2002; Пальм 1994; Васина 1999]. Даний факт свідчить про те, що в основі утворення як складних слів, так і ФО лежать ті самі процеси. У даному випадку мова йде про десемантизацію компонентів у складі нарізнооформлених комплексних знаків.

Від напівафіксів варто відрізнити частотні компоненти складних слів. Це - досить продуктивні повторювані в цілих серіях слів перші й другі компоненти, що відрізняються від напівафіксів значно меншим зрушенням значення. Це значення іноді цілком збігається з одним із значень багатозначного слова, наприклад, *-riche* у Середньовіччі в ряді випадків позначало не „багату“, а „могутню” людину, або поєднувало два поняття: *êdelriche, erenriche, künicriche, loberiche*. Іноді значення зберігає загальний семантичний стрижень, що поєднує усі відтінки значення слова, як, наприклад, *-weg* у різних значеннях „шляху”, „дороги”, порівн.: *ëbenwec, diotweg, mereweg, kriuzwęc* та ін.

Питання приналежності того або іншого десемантизованого компонента складних слів уже у двн. і свн. періоди до класу напівафіксів або до класу частотних компонентів слід розглядати для кожного компонента складних слів (першого або другого) окремо. У будь-якому випадку варто враховувати 1) здатність компонента до утворення серії композитів не тільки на конкретному синхронному зрізі, але й у діяхронії, 2) семантику компонента в діяхронії як у складі складних слів, так і у вільному вживанні (у складі словосполучення, у реченні й тексті, тобто потрібне залучення більш широкого контексту). Логічно припустити, що приналежність того або іншого десемантизованого компонента складних слів до напівпрефіксів або до частотних компонентів більш точно можливо визначити не в момент появи компонента в складі композитів одного тематичного ряду (наприклад, *-knēht* як визначення соціального статусу, класової приналежності), а набагато пізніше, коли компонент є номінативним центром більш ніж одного тематичного ряду (*-knēht* як визначення роду занять і як оцінка особистих якостей), тобто коли відбувається стандартизація нового лексико-категоріального значення компонента.

Отже, частотні компоненти складних слів характеризуються меншим семантичним зрушенням або ж його відсутністю взагалі. Їхня семантика може цілком збігатися з одним із значень відповідної багатозначної лексики, подібно другому компонентові *-dinc* в іменників у значенні „судочинство”: *tagathing, botdinc, göudinc, huntndinc, nôtdinc, huobedinc, êteidinc* та ін. або першому компонентові *halp-* в іменнику із значенням неповноти: *halpcunni, halpvisc* та ін. Іноді частотний компонент виражає те загальне, що зв'язує усі відтінки багатозначного слова, наприклад, другий компонент *-faz* в іменників (загальне поняття „ємність, судина”: *bînvaz, liehtvaz, goltvaz, chellerfaz, waz(z)arfaz, tresofaz, melcvaz, scenkifaz, briefvaz, leitvaz, hantvaz, rouhfaz, silberfaz, salbfaz, êrfaz* та ін.).

Питання про частотні компоненти складних слів у діяхронії німецької мови не тільки не розроблене, але фактично ще не ставилося у відповідній літературі, хоча воно є дуже суттєвим як для загальної теорії словотвору, так і для лексикографічної практики. Відзначимо, що навіть у випадках повного семантичного збігу частотного компонента й вільної лексики перший завжди характеризується значним ступенем узагальнення й абстрагування, властивим словотворчим засобам.

Слід зазначити, що частотні компоненти грають із ряду причин особливу роль саме в дієсловах (*knievallon, hōhsangori*). Особливий інтерес представляють другі компоненти складних дієслів, що володіють значною за обсягом серійністю; їх варто розглядати як словотворчі засоби незалежно від наявності або відсутності семантичного зрушення в порівнянні з відповідними вільними лексемами, оскільки „напівафіксами” їх вважати не можна за суто формальними причинами - їхньої змінюваності в особистих формах і самостійній позиції у реченні. Значна кількість таких компонентів, їхня серійність і продуктивність змушують думати, що вони з успіхом компенсують слабку семантичну забарвленість дієслівних суфіксів: з 72 других частотних компонентів 64 є основами дієслів і 8 - основами іменників; Додаток до дисертаційного дослідження Л.І. Пальм для двн. і свн. періодів [Пальм 1994: 139-188]: з 91 дієслова, що засвідчені в пам'ятках двн. і свн. періодів, більшість є вже у двн. і свн. дієсловами широкої семантики і можуть розглядатися - у термінах, прийнятих для дослідження сучасної німецької мови, - як другі частотні компоненти складних дієслів). Зростання активності дієслова в діяхронії пов'язується з процесом його десемантизації й поступовим залученням до сфери утворення стійких словосполучень усе більшої кількості семантично різноманітних компонентів.

Неідіоматичні серійні комплексні знаки переживають знебарвлення одного компонента і спричиняють серійність утворень за аналогією. В ідіоматичних відбувається переосмислення одного або всіх компонентів комплексного знака, далі часткове або повне забуття образу, що є основою їхнього переходу з класу мотивованих у клас невмотивованих, тобто десемантизованих.

Література

Васина 1999 – Васина Н.Н. Проблема стабильности и вариативности устойчивых сочетаний в языке средневерхненемецкого периода: Дис. ... канд. филол. наук. - М.: 1999. – 207 с.; **Пальм 1994** – Пальм Л.И. Устойчивые глагольные словосочетания в немецком языке VIII-XIV вв.: Дис. ... канд. филол. наук. – М., 1994. – 188 с.; **Рахманова 2002** - Рахманова Н.И. Фразеология в контексте средневековой этики // Реализация междисциплинарной парадигмы в различных типах текста / Сб. науч. тр. – М.: МГЛУ. – Вып. 465. – 2002. – С. 116-127; **Чернышева 1970** - Чернышева И.И. Фразеология современного немецкого языка. – М: Высшая школа, 1970. – 200 с.; **Lexer 1956** – Lexer M. *Mittelhochdeutsches Wörterbuch*. - Leipzig: S.Hirzel Verlag, 1956. – 343 S.

The building of Old and Middle German unidiomatical units is contemplated in the article. The nature of relationships of two main tendencies is established: the tendency to change the semantik under the intralinguistics reasons and tendency to its repeatability.

Key words: model, complex sign, desemantized component.